

O POTREBI KRITIČKIH ILI FAKSIMILIRANIH IZDANJA SENJSKE GLAGOLJSKE TISKARE

Svrha je ovoga priopćenja da potakne sustavno izdavanje pretisaka ili kritičkih izdanja knjigâ koje su u Senju tiskane glagoljskim slovima od god. 1494—1508, jer su te knjige vrijedni kulturnopovijesni, jezični, književni i tipografski spomenici.

Poznato je da se potkraj 15. st. u Senju okupio krug ljudi — duhovnih intelektualaca, senjskih glagoljaša — koji je tu osnovao tiskaru i u njoj tiskao — koliko se danas zna — sedam knjiga. Međutim, ni senjsku tiskaru ni njezina glagoljska izdanja naša znanost nije još dovoljno istražila.¹

Senjska glagoljska izdanja prave su bibliografske rijetkosti. Ni jedno nije sačuvano čak ni u onom broju primjeraka u kojemu je sačuvana prva tiskana hrvatska (južnoslavenska) knjiga, tj. glagoljski Misal iz god. 1483. Glagoljski prvotisak Misala iz 1483. sačuvan je u deset primjeraka, a najveći broj primjeraka u kojemu je sačuvano jedno senjsko izdanje iznosi svega o s a m. Jedno je pak izdanje poznato samo kao unikat, a većina ih je nepotpuna. Kao unikat sačuvana je *Spovid općena* (nedostaje jedan list), koja je tiskana god. 1496. i danas se nalazi u samostanu franjevacâ trećoredaca (glagoljaša) u Zagrebu, uvezana zajedno s glagoljskim *Ivančićevim zbornikom* iz konca 14. i poč. 15. st. Senjska *Spovid općena* prijevod je popularnog priručnika za obavljanje Ispovijedi »Confessionale generale«, što ga je napisao Michael Carcano, znameniti propovjednik, »glasnik božje riječi« i duhovni pisac iz Milana u 15. st. *Spovid općena* druga je po redu tiskana knjiga u Senju. Prva knjiga, tj. glagoljski *Misal* tiskan je g. 1494. i od njega je sačuvan samo jedan potpun (i taj bez prvog lista) i jedan nepotpun primjerak. Potpuni se čuva u Nacionalnoj biblioteci Széchényi u Budimpešti, za koju je kupljen u svibnju god. 1895. u antikvarijatu Ludwiga Rosenthala u Münchenu.² Drugi, nepotpun primjerak (199 listova od ukupno 214) nalazi se u Javnoj biblioteci Saltykov-Ščedrin kamo je dospio g. 1872. s Berčićevom zbirkom starijih glagoljskih rukopisa, fragmenata i tiskanih knjiga, koju je posljuje Berčićeve smrti od

¹ Najnovije o senjskim izdanjima i literaturi o njima v. A. Nazor, Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494—1508, Slovo 21, Zagreb 1971, str. 415—442.

² Taj potpuni primjerak imao je god. 1894. u rukama Vatroslav Jagić i zalagao se da ga dobije Zagreb. Još u ožujku 1895. pisao je Jagić Stjepanu Bosancu iz Beča: »Mudro radi g. Kostrenčić (tj. Ivan Kostrenčić, tada ravnatelj Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, op. A. N.) što sve starine prikuplja u Zagrebu. Svakako bi trebalo da kupi onaj misal iz god. 1494, jer je — senjski, dakle u neku ruku još važniji, a drugo jer je, čini se, zbilja unicum« (Stj. Bosanac, Uspomene na Vatroslava Jagića, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 17, Zagreb 1949, str. 109).

njegovih baštinka otkupila ruska vlada za Javnu biblioteku u tadašnjem Petrogradu.³ Senjski *Misal* drugi je po redu glagoljicom tiskani misal u Hrvata. Iako je prvotisak misala izašao jedanaest godina prije njega (1483), ipak senjski nije njegov pretisak. Predložak je senjskom misalu mogao biti neki rukopisni misal iz južne grupe glagoljskih misala, u koju doduše spada i prvotisak iz 1483. (od rukopisnih u tu grupu idu: Novakov iz 1368, Berlinski iz 1402, Illyrico 8 iz 1435 i Hrvojev misal, oko 1404). Senjski *Misal* sadrži: Kalendar kojemu nedostaju prva dva mjeseca; iza kalendara dolazi misa u čast svetog *Semiona koga telo est6 v Zadri* i neke votivne mise; zatim Temporal, Čin mise, Komunal, Sanktoral i neki ritualni tekstovi.

Od senjskog *Rituala s Meštrijom od (dobra) umrtija* poznata su samo dva nepotpuna primjerka. Jedan se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu (sign. R 314), a drugi u Javnoj biblioteci Saltykov-Ščedrin u Lenjingradu (u Berčićevoj zbirci). Ni jedan nema ni početka ni svršetka. Po tipografskim osobinama i po vodenim znakovima na papiru utvrđeno je (Petar Kolendić)⁴ da je knjižica tiskana u Senju oko god. 1507. Za senjski *Ritual* nije uzet predložak ni iz jednog poznatog rukopisnog ni iz već tiskanog rituala, već je sastavljen na osnovi poznatih ritualnih tekstova.⁵

Od *Mirakula slavně d(ě)ve Marie*, tj. zbirke Bogorodičinih čudesa koji su tiskani u Senju, poznata su svega tri, možda čak samo dva, nepotpuna primjerka i nalaze se u Knjižnici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Čak ni iz tih primjeraka ne može se sastaviti jedan kompletan! Ni jedan nema posljednjeg lista s tiskarskim impresumom (v. ovdje I. Petrović, str. 25).

Od *Naručnika plebanuševe* koji je tiskan u Senju 1507. v *hiži rěčenoga gospodina arhižakna* (tj. Silvestra Bedričića, op. A. N.) *misec(a) avgusta na dan 17. v letih6 Spasitelja našego 1507.* danas je poznato samo pet primjeraka. Dva se — jedan potpun, a drugi nepotpun — nalaze u samostanu franjevac trećoredaca u Zagrebu (oba su onamo dospjela iz Glavotoka) — jedan gotovo potpun primjerak nalazi se u Knjižnici Jugoslavenske akademije u Zagrebu; jedan nepotpun u Javnoj biblioteci Saltykov-Ščedrin (Berčićeva zbirka) i jedan u Nacionalnoj biblioteci u Beču. *Naručnik plebanušev* prijevod je glasovitog i raširenog teološkog priručnika *Manipulus curatorum* što ga je u 14. st. napisao španjolac Guido de Monte Rocherii. Sadrži osnovno znanje koje je potrebno svećeniku za obavljanje svećeničkih dužnosti (*zato da popi, navlastito pleban'si, ově kn(i)ge budu n(o)siti v r(u)k(a)h6 neka vide ča imaju učiniti v svoem oficii*).

Senjski *Korizmenjak fratra Ruberta* poznat je u sedam primjeraka. Jedan se nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu; dva u Knjižnici Jugoslavenske akademije u Zagrebu, dva u samostalnu franjevac trećoredaca u Zagrebu (jedan je uvezan s *Naručnikom plebanuševim*, a oba su onamo dospjela iz Glavotoka; jedan se nalazi u Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici u Ljubljani i jedan u Javnoj biblioteci Saltykov-Ščedrin u Lenjingradu. *Korizmenjak* je prijevod Caracciolova »*Quadragesimale*«, tj. malog zbornika skica korizmenih propovijedi koje je zapisao sâm fra Roberto Caracciolo,

³ Baštinici su zbirku najprije ponudili na otkup Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu, ali je Zemaljska vlada odgovorila Akademiji da za taj otkup ne može osigurati novac.

⁴ P. Kolendić, *Ars bene moriendi* u jednom glagoljskom izdanju, *Južni pregled*, br. 8 i 9, Skopje 1933.

⁵ A. Nazor, *Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494—1508*, *Slovo* 21, Zagreb 1971, str. 418—421.

poslije Bernardina Sijenskog svakako najveći propovjednik franjevačkog reda u 15. st. u Italiji, koji je snagom svoje vatrene riječi zanosio mnoga mjesta Apeninskog poluotoka. Punih osam godina (1466—1473) Caracciolo je za vrijeme Korizme na poziv kralja Ferdinanda I. propovijedao svaki dan na njegovu dvoru u Napulju i na kraljevu želju zapisao svoje propovijedi kako bi ih kralj mogao čitati kada bude spriječen da ih sluša. Već god. 1475. izdan je Caracciolov »Quadragesimale« tiskom u Napulju i od tada je postao priručnik za propovjednike.

Najviše primjeraka poznato je danas od senjskog *Transita sv. Jerolima* iz god. 1508. *Transit* je dakle sačuvan u osam primjeraka (tj. za dva manje od prvotiska *Misala* iz 1483). Ni jedan sačuvani primjerak nema međutim sva čuda u Troji. Od ukupno devetnaest čuda u Troji u poznatim primjercima ima nepunih devet. Četiri se primjerka *Transita* nalaze u Knjižnici Jugoslavenske akademije u Zagrebu; dva u Publichnoj biblioteci Saltykov-Ščedrin u Lenjingradu (Berčićeva zbirka); jedan na otočiću Košljunu kod Krka i jedan primjerak u župnom dvoru u Vrbniku na otoku Krku. Senjski *Transit sv. Jerolima* prijevod je talijanskog, najvjerojatnije Foxijeva venecijanskog izdanja od 1. VI 1487. *Transito de s. Girolamo*.

Navedeni podaci pokazuju da su izdanja glagoljske tiskare u Senju s konca 15. i poč. 16. st. doista bibliografske rijetkosti. Ali njihova vrijednost nije samo u tome. Glagoljska senjska izdanja, kao što smo istakli, vrijedni su kulturnopovijesni, jezični, književni i tipografski spomenici.

Već samo osnivanje i djelovanje jedne tiskare nepunih pedeset godina poslije Gutenbergova izuma tiska pomičnim slovima znači veliki čin u povijesti jednog naroda, pa tako i u povijesti hrvatskoga naroda. Senjska glagoljska tiskara ostvarila je veoma ambiciozan izdavački program, jer je priredila i izdala najnužniji repertorij knjiga koje su u to doba bile potrebne glagoljašima za obavljanje liturgije i pouke. Za liturgijske potrebe u Senju su tiskane samo dvije knjige — misal i ritual. Brevijar je godinu dana prije misala, tj. god. 1493. tiskao u Veneciji Blaž Baromić (*Baromićev brevijar*). To je ujedno mogao biti razlog što brevijar kao važna liturgijska knjiga nije tiskan i u Senju. Bogatija je međutim djelatnost senjske tiskare u priređivanju i izdavanju djela neliturgijskog sadržaja. U svoj repertorij neliturgijskih djela odabrali su izdavači one teološke i moralnodidaktične priručnike, pa i književna djela (legendarnu pobožnu prozu), koja su u to doba veoma popularna u tisku Zapadne Evrope. Npr. popularna Carcanova »Confessionale generale« tiskana je na talijanskom u sedam izdanja do konca 15. st., a u istom stoljeću (1496) prevedena je, zahvaljujući radu senjske tiskare, i na hrvatski jezik i tiskana kao *Spovid općena*. »Ars bene moriendi« popularno je srednjovjekovno djelo. Prva njegova redakcija izdana je čak i u najstarijim pokušajima tiska — dakle još u ksilografskim izdanjima. Poslije izuma tiska javila se u mnogo izdanja u znatno proširenoj redakciji. Prevedena je i izdana već u 15. st. na glavnim evropskim jezicima: francuskom, engleskom, talijanskom, španjolskom i dr. Izašlo je barem 18 njezinih latinskih izdanja, 13 talijanskih itd. Početkom 16. st. (najkasnije do god. 1508) prevedena je na hrvatski i tiskana u Senju kao *Meštija od (dobra) umrtija*. Bogorodičina čudesa svakako su najraširenija i najpoznatija srednjovjekovna književna vrsta. Nastajala su već u 11. i u 12. st. kada je na Zapadu Bogorodičin kult bio na vrhuncu. Od tada se čitave zbirke latinskih priča o Bogorodici prerađuju i prevode na sve evropske jezike i

u mnoštvu rukopisa kolaju po Evropi. Poslije pojave tiska pojedine se zbirke izdaju također na mnogim jezicima i u brojnim izdanjima. I Hrvati imaju jednu rukopisnu glagoljsku zbirku od 19 Bogorodičinih čudesa u 14. stoljeću (u Ivančičevu zborniku), a u senjskoj tiskari izlazi prijevod s talijanskog zbirke od 62 (61) čuda (v. ovdje I. Petrović, str. 27). Veoma popularni Carracciolov »Quadragesimale« tiskan je do konca 15. st. u 26 raznih izdanja, a već god. 1507. izašao je u Senju kao *Korizmenjak fratra Ruberta*. Glasoviti »Manipulus curatorum« tiskan je do konca 15. st. u preko 58 izdanja (najviše latinskih), a u Senju je otisnut također god. 1507. kao *Naručnik plebanušev*. Napokon djelo »Vita et transitus s. Hieronymi« tiskano je na mnogim jezicima i izdavano u brojnim izdanjima. Do konca 1500. izašlo je 19 talijanskih izdanja, 2 latinska itd., a god. 1508. preveden je i tiskan u Senju kao *Transit s. Jerolima*. To pokazuje da je krug kulturnih radnika okupljenih oko glagoljske tiskare u Senju veoma dobro bio upućen u evropska zbivanja na području tiskarske djelatnosti i da se trudio da evropske tiskarske tekovine prenese i u svoju domovinu. A domovina u to doba proživljava mučne i dramatične trenutke. Ta nepunih godinu dana poslije krbavske tragedije u Senju izlazi prvo i najzamašnije djelo *Misal* (Krbavska bitka bila je 9. rujna 1493, a senjski *Misal* dovršen je 7. kolovoza 1494). Dakle u doba kada *bisi skrb velija na vseh živučih v stranah sih, jakože nêst bila ot vrêmene Tatarov i Gotov i Atile nečistivih* (kako piše suvremenik pop Martinac u *Novljanskom drugom brevijaru*) — kada dakle i Senju prijeti opasnost od Turaka i kada se velika materijalna sredstva daju za osiguranje grada protiv njih, u Senju se unatoč tome ostvaruje pozamašan i veoma skup duhovni program. Tim je programom senjski kulturni krug — u duhu rukopisne glagoljaške tradicije — uključio Hrvate i u suvremene tijekomove aktivnosti evropske »crne umjetnosti«, pa se i u tome ogleda kulturnopovijesno značenje senjskih izdanja.

Pretočivši u svoj jezik tadašnje veoma popularne evropske teološke i moralnodidaktične priručnike, pa i književna nabožna djela, senjski su izdavači ostavili vrijedne jezične spomenike. Senjska neliturgijska izdanja — kao što smo vidjeli — odreda su prijevodi, ponajčešće doslovni prijevodi svojih predložaka. U njima se ogleda književna čakavština srednjoločakavskog tipa s konca 15. i poč. 16. st. sa sporadičkim crtama crkvenoslavenskog jezika. Istom su čakavštinom kao i senjska izdanja pisani suvremeni povijesnopravni i javni dokumenti (npr. senjske isprave) i druga djela (npr. *Blagdanar popa Andrije* iz god. 1506) na području Senja i njegove šire okolice.

Čakavština senjskih glagoljskih izdanja privlačila je pozornost hrvatskih jezikoslovaca i u 19. st. Fran Kurelac ekscerpirao ih je za svoj rječnik *Barbarismi, Idiotismi*, koji je ostao u rukopisu.⁶ U Kurelčevoj rukopisnoj ostavštini nalazi se latinički prijepis dvaju čuda iz senjskih *Mirakula*,⁷ a u njegovoj se biblioteci nalazi primjerak senjskog *Naručnika plebanuševa*.⁸ Ivan Berčić koji je pronašao i opisao tri senjska izdanja (*Misal, Ritual s Meštrijom od (dobra) umrtija, Marijine mirakule*) u svojim se opisima uvijek osvrtao i na njihov jezik. Ivan Milčetić objavio je *Spovid općenu* (u ćirilskoj transliteraciji) upravo

⁶ Rječnik se nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu u Kurelčevoj ostavštini, sign. XV 8/H. Opširno o njemu v. Z. Vince, Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca, Rasprave Instituta za jezik, knj. 1, Zagreb 1968, str. 288—298.

⁷ Arhiv JAZU, sign. XV 8/G II 1.

⁸ Razabire se to iz popisa Kurelčeve biblioteke što ga je napravio F. Rački, v. Z. Vince, Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca, Zagreb 1958, doktorska disertacija.

zbog jezika: »U 'Spovidi općenoj'« — kaže Milčetić — »nalazimo čistu čakavštinu iz druge polovine XV. vijeka; toga radi i jest ovo važan spomenik za povijest hrvatskog jezika, te mislimo, da će biti dobro, ako se cijela knjižica pretiska ćirilskim pismenima.«⁹ Kao dobra jezična građa senjska su izdanja ušla i u korpus izvora na kojima se izražuje monumentalni *Rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije.¹⁰

Kao književne dokumente među senjskim glagoljskim izdanjima posebice možemo izdvojiti *Mirakule slavně d(ě)ve Marie* i *Transit sv. Jerolima* kao primjere legendarne prevodilačke proze. Senjski *Mirakuli* najopsežniji su i najpotpunija zbirka čudesa u hrvatskoj književnosti. Pretiskao ih je u latiničkoj transkripciji i u vlastitoj nakladi Rudolf Strohal u knjižici »Mirakuli ili čudesa«. *Transit sv. Jerolima* zapravo je zbornik o sv. Jeronimu. Sadrži: Životopis sv. Jeronima, Pseudo-Euzebijevu poslanicu Damasu o smrti sv. Jeronima, Pseudo-Augustinovu jeruzalemskom biskupu o veličini i o slavi sv. Jeronima, Pseudo-Ćirilovu poslanicu Augustinu o čudesima sv. Jeronima, čudesa sv. Jeronima u gradu Troji i dvostrukorimovanu dvanaesteračku legendu o sv. Jeronimu, koja se pripisuje Marku Maruliću. Na evropskom Zapadu kolalo je u brojnim rukopisima, a potom u brojnim izdanjima djelo »Vita et Transitus s. Hieronymi«, pa su ga zato i senjski izdavači uvrstili u svoj program. To više što se ono odnosi na sv. Jeronima, zaštitnika Dalmacije. »Jerolim je naš Dalmatin, on je dika i poštenje, slava i svitlost, kruna hrvackoga jezika« — ističu njegovi životopisi iz 16. st. Poznato je da su popovi glagoljaši — među njima i senjski — u obrani svoje glagoljice njezino autorstvo pripisivali i sv. Jeronimu. U Senju je još u 14. st. bila crkva posvećena sv. Jeronimu, a nalazila se unutar gradskih zidina kraj Rumenjnih (Jeronimovih) vrata.¹¹

Senjski *Transit sv. Jerolima* imao je odjeka i u kasnijoj vjerskoj literaturi. Oko god. 1670. prepisao ga je latinicom Lovrinac Vejanin, franjevac reda male braće observanata u Poljudu kod Splita (rukopis u Arhivu JAZU, sign. I b 50), vjerojatno s namjerom da ga ponovno izda tiskom. Vejaninov je prijepis važan i po tome što je potpuniji od svih (osam) sačuvanih originalnih primjeraka. Prijepis ima i ona čuda u Troji kojih nemaju sačuvani originalni primjerci — u svima se, naime, tekst prekida usred devetoga čuda i zahvaljujući samo Vejaninovu prijepisu saznajemo da ih je bilo ukupno 19.¹² Senjski *Transit* ponovno je prepisan i u 19. stoljeću, a djelomice čak i u 20. opet s namjerom da se ponovno izda. Po želji Frana Kurelca prepisao ga je latinicom pop Jakov Volčić u Veprincu (Istra) negdje u polovici god. 1853. Kurelac se uzdao u đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera da će on namaknuti sredstva za tiskanje, pa mu se i obratio pismom u kojemu oduševljeno piše: »Kad ja posle prionem čitat ju (tj. knjigu *Transit sv. Jerolima*, op. A. N.) zagledam da *mi* tako pisati neumiemo i da bi ta knjiga vërno preštampana na latinska slova od koristi bila krštjeniku, jer opisuje život sv. Jerolima, a još koristnija književniku neka on iz nje nauči kako se piše, a i poviest knjige naše ne smie neznati kako se onoga vremena glagolicom med Hrvati pisalo.«¹³

⁹ Starine Jugoslavenske akademije, knj. XXIII, str. 81.

¹⁰ *Spovid općena, Korizmenjak, Mirakuli, Naručnik plebanušev, Transit sv. Jerolima.*

¹¹ Stjepan Pavičić, *Senj u svojem naselnom i društvenom razvitku od 10. stoljeća do turskog prodora*, Senjski zbornik III, god. III — 1967—1968, Senj 1967—1969, str. 330.

¹² O Vejaninovu prijepisu v. Vj. Stefanić, *Glagoljski Transit sv. Jeronima u starijem prijevodu*, Radovi Staroslavenskog instituta knj. 5, Zagreb 1964, str. 102—106.

¹³ Pismo se nalazi u Đakovačkom dijecezanskom arhivu. Kurelac ga je pisao Strossmayeru u Đakovo 10. kolovoza 1853.

U našem stoljeću prepisao ga je više od polovice Rudolf Strohal (do početka Pseudo-Augustinove poslanice) također latinicom. Međutim senjski *Transit sv. Jerolima* do danas nije ponovno izdan. Čak se ne zna ni gdje je svršio Volčičev prijepis, a Strohalov je u Staroslavenskom institutu »Svetozar Ritig« u Zagrebu.

Po svojim tipografskim osobinama senjska su glagoljska izdanja skromnija od prvotiska *Misala* iz god. 1483. Samo liturgijska djela — *Misal* i *Ritual* — tiskana su dvobojno, crno-crveno, a sva neliturgijska, dakako, samo jednobožno (crno). Slova nisu tako ugledna kao u *Prvotisku*. Inicijali su jednostavni i uglavnom idu kroz dva retka, samo nekoliko, također jednostavnih, ide kroz pet redaka. Ima ih glagoljskih (manje) i latiničkih (više). Tiskara nije imala dovoljan broj ni latiničkih znakova za inicijale, pa je ponekad jedan znak upotrijebila za tri slova (npr. inicijalom *R* obilježeno je u *Transitu* još slovo *B* i *K*). Kraćenja se bilježe znakom title iznad jednog slova. Osnovna pak grafička osobina senjskih izdanja jest upotreba lomljenih ligatura, tj. rezanje i slaganje slova, od dva i od tri slova. Tehnika lomljenja ligatura pripisuje se Blažu Baromiću, dakle čovjeku koji je god. 1493. u Veneciji tiskao svoj *Brevijar (Baromićev brevijar)* i čije se ime spominje već u kolofonu senjskog *Misala* i *Spovidi općene*. U znanost je ušla kao Baromićeva tehnika.¹⁴ Iako međutim temeljita grafička istraživanja senjskih izdanja istom predstoje, ipak već danas možemo reći da se ona grafički razlikuju od glagoljskog prvotiska *Misala* iz 1483, *Brevijara* iz 1491, od *Baromićeva brevijara* iz 1493. i od glagoljskih izdanja Šimuna Kožičića-Begne iz god. 1530. i 1531.

Da bi se omogućio grafički studij senjskih glagoljskih izdanja, koja su, kao što smo pokazali, prave bibliografske rijetkosti, trebalo bi izdati njihove pretiske i kritička izdanja u latiničkoj transliteraciji. Idealno bi bilo kada bi se mogla prirediti i faksimilirana i kritička izdanja, ali za to bi bila potrebna znatnija materijalna ulaganja. Stoga bi se moglo naći jedno kompromisno rješenje, pa neka izdanja izdati samo faksimilirano, a neka opet samo kritički. U gotovo pet stoljeća, koliko je prošlo otkako je tiskana prva knjiga u Senju, od sedam senjskih djela izdana je samo *Spovid općena* u ćirilskoj transliteraciji i *Marijini mirakuli* u latiničkoj transkripciji. Međutim Strohalovo izdanje senjskih *Mirakula* jedva je upotrebljivo u znanstvene svrhe, jer nije priređeno dovoljno kritički.¹⁵ Prema tome, ostaje još veliki dug prema važnoj kulturnoj pojavi kakva je osnivanje i djelovanje glagoljske tiskare u Senju. Taj bi se dug mogao odužiti ponovnim izdavanjem njezinih djela. Pa kad već i danas postoji kulturni krug okupljen oko Senjskog zbornika koji aktivno nastavlja bogatu kulturnu tradiciju grada, onda bi upravo uredništvo Senjskog zbornika moglo preuzeti inicijativu i, dakako, njezino oživotvorenje da se u perspektivi, pa makar i daleko, sistematski prirede i objave ponovna izdanja senjske glagoljske tiskare.

Kao dobar poticaj mogle bi za to poslužiti obljetnice. Npr. god. 1976. navršit će se 480. obljetnica tiskanja *Spovidi općene* pa bi se tada moglo prire-

¹⁴ Tako je naziva već Asbóth (Das su Zenn im Jahre 1494 gedruckte glagolitische Missale, Archiv für slavische Philologie XIX, str. 85) i Vj. Stefanić, Jedna hrvatskoglagojska inkunabula iz god. 1491, Rad JAZU 285, str. 56.

¹⁵ Iscrpan prikaz Strohalova izdanja napisao je pok. prof. Stjepan Ivšić i u njemu upozorio na brojne pogreške (npr. nedosljednosti u transkripciji, kriva i veoma slobodna čitanja pojedinih mjesta). Ivšićev prikaz nije objavljen i nalazi se u rukopisu u njegovoj ostavštini u Staroslavenskom institutu »Svetozar Ritig« u Zagrebu, br. 63.

diti njezino faksimilirano izdanje. To je najmanje djelce senjske tiskare. Ima svega 36 listova u formatu osmine, i njegovo izdavanje ne bi tražilo prevelika materijalna sredstva. Time bi se napokon dobio barem jedan pretisak senjskog glagoljskog izdanja u *Spovidi* se nalazi i tipografski znak tiskare). Uj Milčetićevo transliterirano (ćiriličko) izdanje dobilo bi se donekle cjelovito izdanje jedne glagoljske inkunabule — dakle pretisak i transliteracija (od prvotiska *Misala* iz 1483. imamo samo pretisak). To bi bilo veoma sadržajno obilježavanje važne obljetnice u kulturnoj povijesti hrvatskog naroda, posebice u povijesti grada Senja. Ta senjska *Spovid općena* prvo je djelo tiskano na hrvatskom tlu i na narodnom (ne crkvenoslavenskom) jeziku i uz to sačuvano samo u jednom primjerku. Pretisak *Spovidi općene* bio bi lijep prilog i domaćoj i stranoj inkunabulistici.

Pripomenimo da je ove (1974) godine u krasnom pretisku u trista numeriranih primjeraka izašao jedini (inače veoma nepotpun) primjerak Crnojevićevo *Oktoiha petoglasnika*. Tim je pretiskom obilježena 480. obljetnica njegova izlaska.

Sl. 6 — Posljednja stranica *Spovidi općene* sa tipografskim znakom, Senj 1496.

ZUSAMMENFASSUNG

VON DER NOTWENDIGKEIT KRITISCHER ODER FAKSIMILIERTER AUSGABEN DER GLAGOLITISCHEN BUCHDRUCKEREI VON SENJ

VON ANICA NAZOR

Das Ziel dieser Mitteilung besteht darin, eine systematische Herausgabe von Nachdrucken oder kritischen Ausgaben der Bücher zu veranlassen, die in Senj in glagolitischer Schrift vom Jahre 1494 bis 1508 gedruckt worden sind, weil diese Bücher wertvolle kulturgeschichtliche, literarische und typographische Denkmäler vorstellen. Soweit es bis heute bekannt ist, wurden in Senj sieben Bücher gedruckt — zwei liturgische und fünf nichtliturgische. Sie stellen das notwendigste Repertorium von Büchern vor, die derzeit den Glagoliten (glagolitischen Priestern) für die Zeremonienverrichtung und Belehrung notwendig waren. Es ist charakteristisch, dass alle nichtliturgischen Bücher kroatische Übersetzungen jener theologischen, moralisch-didaktischen und auch literarischen Werke (Legendenprosa) waren, die damals unter den Druckwerken Westeuropas sehr beliebt waren. So wurde in Senj das populäre »Confessionale generale« von M. Carcano übersetzt und gedruckt (*Spovid općena*, 1496); sodann: »Quadragesimale« von R. Caracciolo (*Korizmenjak fratra Ruberta*, 1507); »Manipulus curatorum« von Guido de Monte Rocherii (*Naručnik plebanušev*, 1507); anonyme Werke: »Vita et transitus s. Hieronymi« (*Transit sv. Jerolima*, 1508); »Miracoli gloriosa vergine Maria« (*Mirakuli slavne deve Marie*); »Ars bene moriendi« (*Meštrija od dobra umrtija*). Von liturgischen Werken wurde in Senj zuerst das *Misal* 1494 und das kleine *Ritual* zusammen mit dem Buch *Meštrija od dobra umrtija* (*Ars bene moriendi*) gedruckt. Die glagolitischen Ausgaben von Senj sind eine wahre bibliographische Rarität. Es ist nur ein einziges Exemplar von *Spovid općena* bekannt, zwei Exemplare (eines unvollständig) vom *Misal*, zwei unvollständige Exemplare der *Mirakuli*, fünf Exemplare vom *Naručnik plebanušev*, sieben Exemplare vom *Korizmenjak* und acht unvollständige Exemplare vom *Transit sv. Jerolima*. In allen Übersetzungen von Senj (in den nichtliturgischen Büchern) widerspiegelt sich der literarische čakavische Dialekt vom Ende des 15. und Anfang des 16. Jahrhunderts, demnach sind sie wertvolle sprachliche Dokumente (sie wurden in den Korpus von Quellen aufgenommen, auf deren Grundlage das von der Jugoslawischen Akademie der Wissenschaften und Künste herausgegebene Wörterbuch »*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*« erarbeitet wird). Als literarische Dokumente können besonders die *Mirakuli slavne deve Marie* und der *Transit sv. Jerolima* ausgesondert werden. Die *Mirakuli* von Senj sind die vollständigste Sammlung von Wundern in der kroatischen Literatur, und der *Transit* hat ausser dem Prosateil (Übersetzung) ein originales Gedicht (Legende) über den hl. Hieronymus im doppeltgereimten Zwölfsilbenvers, das dem Dichter Marko Marulić zugeschrieben wird. Schliesslich sind die Ausgaben von Senj interessante graphische Denkmäler. Ihren graphischen Errungenschaften nach sind sie bescheidene Ausgaben. Nur liturgische Bücher (*Misal* und das kleine *Ritual*) sind zweifärbig gedruckt (schwarz-rot) und die nichtliturgischen einfärbig (schwarz). Ihre Grundcharakteristik ist die Anwendung der gebrochenen Ligaturen von zwei und von drei Buchstaben. Die Technik des Brechens der Ligaturen wird dem Blaž Baromić zugeschrieben (die Technik des Baromić). Obwohl die Ausgaben von Senj graphisch noch nicht erforscht worden sind, kann man trotzdem sagen, dass sie sich von glagolitischen Erstdruck des *Misal* aus dem Jahre 1483, des *Brevijar* aus dem Jahre 1491, des *Brevijar des Baromić* aus dem Jahre 1493 und auch von glagolitischen Rijeka er Ausgaben von Šimun Kožičić-Begne aus dem Jahren 1530 und 1531 unterscheiden. Die angeführten Angaben weisen genügend darauf hin, dass eine erneute Ausgabe oder eine kritische Bearbeitung der glagolitischen Ausgaben von Senj vom Ende des 15. und Anfang des 16. Jahrhunderts vielfach nützlich wäre.